

ЛАВ ТОЛСТОЈ И НАШЕ ДОБА

Русија и сав културни свет обележили су, 1978. године на различите начине, стопедесетогодишњицу рођења Лава Толстоја. Доказ је то колико је дело руског генија још живо присутно у савременом човечанству. Не само уметност него и идеје пророка из Јасне Пољане не престају да узбуђују свет. Неке од њих, доскора сматране утопијама, заблудама или настраности-ма, постају необично актуелне. Вратити се природи и земљи, бити опрезан према агресији цивилизације — ти Толстојеви позиви и опомене, раније слушани с нехајним одмахивањем руке, сад више не изазивају иронични осмех него само забринутост и признање видовитоме. Чак ни феминисткиње нису више онако непомирљиве и строге као некад према конзервативним схватањима Толстоја о месту и улози жене. У кругу веома образованих и ослобођених жена долази до недоумица и колебања, па смо на париском симпозијуму о Лаву Толстоју чули и овај женски глас: »Толстој је или назадан или — а ко то зна? — далеко испред данашњег феминизма који тежи да лиши жену једне спиритуралне димензије њој својствене, оне што је чини сведоком светих тајни живота и смрти.«¹⁾ А није реч само о савременој нам жени, која је стекла велике слободе, често по цену духовног и душевног осиромашења; реч је, уопште, о веома угроженој духовности, о проблему хуманитета у савременој цивилизацији.

Нису одвећ погрешили они који су Лав Толстоја видели као пророка: он је, сад је то јасније, предосећао и у себи дубоко проживљавао извесне велике кризе нашег века, пре свега кризу религије и морала, па и свеколику кризу модерне цивилизације која сама себи прети уништењем. Као необичан човек, као један од великих твораца вечних ликова и судбинских идеја — Лав Толстој још узбуђује свет и на њ зрачи. А у свом времену уживао је — по речима једног историчара — »Волтерову славу, Русоову популарност, Гетеов утицај, и више него то — постао је легендарна личност чији је углед подсећао на углед старих видовњака и пророка. Јасна Пољана је постала место у које су припадници свих нација, друштвених класа и културних слојева хрлили на ходочашће и дивили се старом грофу у сељачкој рубашки као да је светац. Горки није био једини који је помислио кад га је видео: »Овај човек личи на Бога« — исповест којом неверник завршава своја сећања на Толстоја. Многи су сигурно имали осећање као Томас Ман да је Европа после његове смрти остала без господара...«²⁾ А шта тек да кажу Руси, испуњени очекивањем апокалиптичких промена до којих је и дошло? У сутон те ере, чији је сликар био, непатетични А. П. Чехов је писао: »Бојим

се Толстојеве смрти... Кад у књижевности постоји Толстој, лако и пријатно је бити писац; чак и кад спознаш да ништа ниси учинио и да не чиниш што треба, не осећаш се тако страшно јер Толстој ради за све. Његова делатност служи као оправдање за сву веру и сва очекивања који се улажу у књижевност... Без њега ми бисмо били стадо без пастира или просто руља, збрка, у којој би тешко било разабрати се.»⁴⁾

ПОВЕЉА

Песник Александар Блок је из симболистичког табора одао сасвим изузетна признања горостасном реалисти: »Највећи и једини геније савремене Европе, највећи понос Русије, човек чије је само име мирис, писац велике чистоте и светлости — живи међу нама. И будно на њега мотри нечије оштро око. Ко је тај: да ли је то министар који познаје руску књижевност, или прости агент, или полицајац?... Често долази човеку на ум: све то није ништа, све је још просто и релативно није ни страшно док је жив Лав Николајевић Толстој. Јер геније самим својим постојањем као да указује да постоје некакве чврсте, гранитне основе: као да на својим раменима држи и радошћу својом поји и храни целу земљу и свој народ... Толстој иде — то иде сунце. А ако сунце зађе, умре Толстој, оде последњи геније — шта онда?»⁴⁾

Ето, тако су осећали и тако Толстоја доживљавали савременици без обзира на књижевна, идеолошка или верска опредељења. А геније им, зацело, није увек угађао; проповедао је, напротив, и неприхватљиве идеје, али са пророчанском вером и снагом. Његова жудња за истином била је неугољива. Служећи, и као уметник и као мислилац, пре свега њој био је »приправан за затвор, за крст, за вешала«, да страдањем и мученичком смрћу запечати своју проповед. Али и цар и влада тадашње Русије слушали су готово смерно његове тешке оптужбе, не дајући Толстоју прилику да се преобрази у мученика. Тако се на њему није обистинило правило, у Русији увек важеће, али не само у њој: да су жртвовање и патња вечна судбина мислилаца и уметника којима је циљ истина и добро људи.

Х Х Х

Из мноштва питања на која је и Лав Толстој тражио одговоре издвојимо само два: о слободи и о срећи. Али како о њима расправљати без помена питања о Богу и о смрти? У том егзистенцијалном и метафизичком кругу крећу се чувства и мисао Лава Толстоја. Ту се он укршта са трагањима Достојевског: јер дело ова два веома различита писца и пророка представља тврдоглав напор да се »надживи смрт Бога и да се пронађе глобални симсао свега постојећег.« Тај надљудски напор судара се са две велике саблазни: саблазни зла, од којег човек трпи и за које је способан, и саблазни смрти, на коју је сваки човек осуђен. Ако је дело Достојевског превасходно одговор на пркос зла, Толстојево дело јесте одговор на изазов смрти.⁵⁾

Не заборавимо, притом, да су Толстој и Достојевски руски, то јест евроазијски писци, у непрестаној дилеми између Истока где су рођени и Запада који им је такође духовни завичај, и да су управо зато могли сажети у својим делима и својим тежњама неке суштствене проблеме и противређа човечанства. Слобода је први такав проблем.

Сувишно је истицати да је писац **Васкрсења** био, несумњиво, слободан, чак неустрашив дух. Лав Толстој је управо пример човека чија се савест никад није уставала; али жртва његове аналитичке страсти био је, пре свега и пре свих, он сам: себе непрестано посматра, испитује, прекореваша да поправи. Са истом моралном независношћу анализује

друштво и своју класу, државу, цркву и друге институције. Он је, можда, најдоследнији, критичар свега постојећег, најдоследнији, поред осталог, и зато што из те бескомпромисне критике није изuzeo себе, и у томе је његово, не мало, преимућство над револуционарима, који нису могли да не признају његов морални ауторитет. Лењин, који је избегавао психолошке анализе, тешко да је могао допрети до дубинских вредности Толстојева дела, али га је с много лудности схватио и објаснио као «огледало револуције», у ствари свих противречја из којих је она букнула. Био је то, на свој начин, и Достојевски, али болшевици, ни тада а још мање касније, нису смели ићи тако далеко у својим признањима.⁶⁾

Чини се сасвим природним говорити о Лаву Толстоју, том страстvenом поборнику правде, као о великом хуманисти, па је хуманизам Толстојев био тема импозантног међународног симпозијума у Венецији. Да је писац **Васкрсења** сав свој живот посветио борби за хумане идеале, за ослобођење потлачених, немилосрдно жигошући све облике насиља и израбљивања, да је смисао егзистенције налазио у разобличавању лажи и откривању истине — све је то савршено јасно и несумњиво, и у том правцу мало ко је даље отишао од Лава Толстоја. Нама се, ипак, намеће необично питање: да ли је тај велики творац људских ликова, тај апостол хуманих идеала истовремено и хуманист? На први поглед питање је парадоксално, чак непристојно, јер реч је о човеку, и уметнику и мислиоцу који је спасавао гладне, невољне и болесне, отварао школе и водио битке против неписмености и свакаког мрака, против свих тиранија, свих ауторитета, свих облика принуде, напустио своју класу и створио пакао у сопственој породици да би постао глас потлаченог сељаштва и свих понижених и увребених. Да, у том врло конкретном смислу, овај писац који није могао да ћути, један је од највећих представника хуманитета у модерним временима. Зато је и називан пророком! Али позивом на речи које се употребљавају одвећ често и неопрезно! Запад је колевка оног стања духа које именујемо хуманизмом. Стога нам се намеће то наизглед само чудновато питање а у ствари суштинско: да ли је Лав Толстој хуманист у европском смислу? Западњачки хуманизам довео је до ослобођења личности; он је и извор индивидуализма; у њему је, такође, зачетак оног развоја који ће довести до грађанске демократије.

У ком је односу руски писац према том, очигледно изворном, аутентичном хуманизму? Зар он не пориче, врло доследно и бескомпромисно; као и његов антипод Достојевски у осталом, исправност еволуције западно-европског друштва? На врло екстреман начин Толстој је говорио о два основна схватања среће: једни, народи Запада, траже срећу у материјалном успеху, док други, народи Истока, и посебно руски народ, траже срећу у духовном животу. »Ако је руски народ нецивилизовани варварин, онда ми имамо будућности. А западни народи су цивилизовани варвари и немају више шта да очекују«. Нека су западни народи далеко испред Русије и азијског света: »Они су испред нас на лажном путу. Да би ишли правим путем, треба да пређу дуги пут уназад. А нама је погрешно да скренемо само мало с лажног пута на који тек што смо ступили и по којем нам се у сусрет враћају западни народи.«⁷⁾

Занимљиво и веома важно је потражити одговор на питање: који је то пут лажан? Биће да је то онај којим се на Западу кренуло после Средњег века, у ери обележеној грађанским развитком, капитализмом, или — другим језиком говорећи — пут почет у доба хуманизма и ренесансе, пут материјалног, научног, техничког и културног прогреса, индивидуализма такође, пут — истина — пул опасности, али неизбежан у неспутаном историјском кретању. Суочен с капитализмом и његовим изопачењима, а пошто је доживео дубоку кризу и

конверзију, Лав Толстој одбацује западно-европски модел живота. Али он иде даље и дубље, па одбацује и целу једну цивилизацију с њеном уметношћу. Он је очигледно наклоњен оном периоду кад је у књижевности, уметности и култури владало хришћанство — то је Средњи век. Затим надвладава талас ренесанса који разбија доминацију хришћанског духа — то је онај развој који се Лаву Толстоју није могао допустити. Тек концем деветнаестог stoleћа поново се подиже хришћанство — наглашава Толстој — док се паганство у виду декаденције распада, достижући крајњи степен бесмисла.⁸⁾

Не мање је карактеристичан и Толстојев ироничан однос према грчкој уметности. Покадшто он о њој говори са ужасом и одвратношћу! Он ће за Грке рећи да су народић који је врло добро изображавао голотињу људског тела и градио наизглед пријатна здања.⁹⁾ У ствари, он се увек обара на индивидуализам, као на јерес, и на хедонизам, као човек коме је, изнад свега, стало до истине и морала. Савршена лепота често је демонова замка. Стога му је неупоредиво ближа, нпр. руска богородица — она је само мати која саосећа и пати — него мадона, дивна небеска госпа, предмет витешког и сентименталног одушевљавања. Као и Достојевски, Толстој је строги антииндивидуалист, а тај антииндивидуализам значи и извесно ограничење његова хуманизма. Толстој, по Хаузеру, «искључује индивидуализам из чисто рационалних и еудајмонистичких разлога; лично удаљавање од друштва (а ми бисмо додали у Толстојево име: и од природе) не може да донесе човеку срећу и задовољење; он може да нађе утеху и задовољство једино у самоодрицању и посвећивању другима.» Приговори Достојевскога су, међутим, «више ирационалне и мистичне природе; он тумачи *principium individuationis* као отпадништво од светског духа, од прапочетка, од божанске идеје, који се јављају у одређеној историјској форми као народ, нација и друштвена заједница.»¹⁰⁾

Склони смо мишљењу да је у Толстоја, што на изврстан начин важи и за Достојевског, хуманизам превазиђен једном узвишенијом идејом, али није тешко назрети какве и колике опасности се у таквом погледу на свет и судбину човекову крију. Изнад човека појединца увек су човечанство, природа, васељена; изнад индивидуалистичког је колективно начело; изнад хуманизма је божанско или — ако тако смемо рећи — дивинизам!

Међутим, кад је реч о оваквим противуречним горостасима, ствари се не могу упрошћавати. Ипак је Толстојево царство божје на земљи антитеза недосежном и апстрактном царству небеском, које не може да га задовољи и утеши. Толстој је тражио конкретну и рационалнију идеју о избављењу и једнакости свих људи. Библију је свео на људске сразмере, спустио је на земљу. Али у том царству божјем на земљи влада један идеал, један Апсолут: то је љубав, принцип универзалног братства. А од Апсолута до извесног апсолутизма, ако се ствари почну срозавати и вулгаризовати, није предалеко, као што од слободе до анархије, уколико се слобода не претвори у законе који је штите, обезбеђују и регулишу, такође нема много корака. У том смислу видољубива Толстој је одвећ далековид да би примећивао непосредне, сасвим блиске опасности.

У име идеала једноставности, природности и истине Толстој се одупирао модерној цивилизацији, исто као што је Русо био неповерљив према култури. Жигошући лажни прогрес и проповедајући враћање природи, Толстој ће потпенити важност извесних «спољашњих облика живота», тако да за њега, као за многе Русе, иако су се пожртвовано борили за корените промене друштвених услова, она слобода која се изражава у слободним изборима, општем праву гласа, слободи збора и договора, парламентаризму итд. није суштински важна, премда ће се и он залагати за демократска права, али са-

ПОГЛЕДА
ГОРТОВА

мо као за мање зло од постојеће деспотије. И премда се Толстој определио за веће и више ослобођење, које се граничило са анархијом, ми у његовом потцењивању демократије, чије смо недовољности такође свесни, видимо ограничење његова хуманизма. Или да будемо тачнији и прецизнији: сучени смо са расплићавањем хуманизма, хуманизмом без граница, с његовим растакањем у једној вишој идеји, коју бисмо означили као дивинизам, као стално искушење Апсолута. За нас је Лав Толстој противречни геније који је једном ногом на Истоку, а другом на Западу; ослања се на оба типа културе, али духом и менталитетом он припада превасходно Русији и Истоку, источном типу хришћанства и азијским религијама, упркос западњачкој култури коју је такође апсорбовао. Стога за њ права човека, неприкосновеност личности и демократске институције имају сасвим друкчија значења него за неког западњачког хуманисту, па и за нас. Он ствари посматра *sub specie aeternitatis*, а тада проблеми индивидуалне слободе, у ограниченом, социјално-политичком смислу, губе од значаја пред великим моралним и неразрешивим судбинским питањима.

Лав Толстој се — хоћемо да кажемо — налази зимећу два у многومه опречна типа цивилизације, Истока и Запада; и отуд његова драма, као и његов значај, и данас још велик; јер то није само његова драма него и драма нашега света. Које и чему дати примат: појединачном или општем, индивидуалном или колективном, људском или божанском начелу? Како их ускладити? То је древни пролбем, увек жив. Толстој не слуги, можда, као што ни бољшевици нису били довољно свесни своје дубоке условљености средином из које су потекли; у коликој је мери израз духа православља, с којим је радовао; и источњачких религијских и духовних струјања уопште, у којима је божанско начело наткрилило конкретне индивидуалне и социјалне проблеме, а слобода индивидуе се сводила на искључиво морално усавршавање на чисту духовност, ради утапања у Апсолуту. Толстој је утолико значајнији уколико је противречнији и уколико дубље и драматичније изражава дилеме различитих типова цивилизације, у ствари целога човечанства.

Х Х Х

Из ових ставова може се извести Толстојев идеал људске среће. Човек долази до среће ако успе да нађе виши смисао своје егзистенције и изгради у себи слободу моралну; јер »у човеку који не зависи ни од кога и ни од каквог утицаја са стране дух ће неизбежно (...) превазићи материју, и тада ће човек остварити своју мисију.«¹¹) А у чему је посланство човеково? У моралном усавршавању, у кроћењу ниских страсти и анималних нагона, у осигуравању победе духа, у тражењу циља »не у себи, већ у делима љубави; а сва дела љубави су изван мене, у другима.«¹²) Срећа је »отргнути се из руку ђавола и осегити се у загрљају Бога«¹³), то јест уздизати у себи »духовну суштину, а покоравати јој животињско«¹⁴) и тако обезбеђивати тријумф хуманитета.

Суштину човека чини доброта: без ње ни највеће врлине не вреде. Љубав све превасходи! Треба увек мислити на друге и живети за ближње, с надом да и они мисле на нас и брину о нама. Са тог узвишеног становишта, сав посвећен идеји универзалног братства, Толстој је потцењивао извесне тековине и прогрес модерне цивилизације, подвлачећи да се он залаже за други, једино битан прогрес, »прогресе електрике и летења ваздухом, већ прогрес братства, слоге, љубави... Потребно је само једно повећање: повећање доброте.«¹⁵)

Ове идеје су, у време безграничне вере у прогрес и науку, звучале панвно, назадно, чак јуродивно. Шта данас да кажемо? Зар се извесне Толстојеве опомене не потврђују као пророчанске?

ПОРОВА

Лав Толстој је покушавао да свој морал уобличи у нову религију, прилагођену непосредним и практичним потребама човека и људске заједнице не мистичну него рационалну религију која је само виши облик хумане солидарности. Ко хоће да служи Богу нека служи човеку, а свака апстрактна служба апстрактном божанству беспредметна је.

Зашто је Толстоју неопходан Бог у еноси обележеној »смрћу Бога«? Да ли он верује у Бога или га рационално ствара? То су питања на која није једноставно одговорити; многи су и избегавали одговор. Црква је бацила анатему на Лава Толстоја, а руски марксисте су, углавном, игнорисали његове религиозне идеје. Тако је Толстој био два пута избациван као религиозни мислилац: од руске цркве и од атеистичке теократије. Витторио Страда је имао право кад је констатовао да је несхватање религиозности Толстоја и Достојевскога знак ограничености скоро свих совјетских критичких радова о ова два писца.¹⁶⁾

Бог је, за Толстоја, дух што влада нагонима и материјом, разум који кротује ниске страсти и, изнад свега, Бог јесте љубав. Ван љубави Толстој није кадар да докучи Бога. Та љубав није апстрактна: из ње проистиче неотклоњива жеља да се реше тешки друштвени проблеми: »Целокупна моја религиозна свест сажела се у тежњи за остварење благостања свих људи.«¹⁷⁾ Тога ради, треба »сагледати ону провалију која дели вашљиве, изнурене милионе од преухранених осталих људи... А да би се та провалија попунила, потребне су жртве а не лицемерје«¹⁸⁾ не смишљена превара која је део сваке званичне религије. Толстојево хришћанство подразумева, поред осталог, социјализам удружен са анархизмом, то јест непокорвањем властима и непотчињавањем ауторитетима, али без употребе насиља и са спремношћу на жртвовање себе.¹⁹⁾

Бог је оличење виших стремљења човекових ка општем интересу и узвишеној солидарности, Толстојев »неопходан начин да се ослободи себе«²⁰⁾ укроти своју охолост и своје нагоне да би живео у љубави с људима, до које му је највише остало. Тако готово рационално створени Бог, тај идеал хармоније без борбе, и није заправо његова вера, али јесте његово дубоко уверење. Толстој зна да »лице Бога Оца не постоји«, он не може себи да докаже постојање Бога«²¹⁾ али ће се ипак, и са дубоким разлогом, обраћати Богу као Оцу да би на тај начин показивао да су сви људи браћа и да би извео доказе о природности љубави. Додир са Богом, са Оцем, остварује се кроз додир с људима, са браћом. Нама се стога чини да је Толстојев Бог настао из нужде човека који тражи спасоносну идеју да је положи у темеље морала како би осигурао своју равнотежу у хаосу, »у зверском, небратском устројству живота«²²⁾ У томе, зацело, једва да има мистике, али је присутна колосална, и морална, и друштвена, и религијска, криза нашег времена из које Толстој, као и Достојевски, тражи излаз.

Однос према Богу је, отприлике и упрошћено такав, али шта мислити о смрти и како се с њом нагодити? Смрт је можда највећи проблем с којим се носи Лав Толстој. Свој ужас пред смрћу покушао је да преобрази у помирење, а најзад и у пријатељство с том највећом и најопаснијом непријатељицом. Навикавао се на смрт посматрајући и сликајући је често. Трудио се да увери себе, храбрећи се и будистичким веровањима, да »право смрти нема, а постоји само низ промена, међу којима је једна од најзначајнијих смрт«²⁴⁾ »Добро живети то значи добро умирати. Желим себи и свима да добро умрем« — забележио је као новогодишњу поруку — себи и ближњима — 1. јануара 1883.

Он ће и Смрт, нарочито Смрт, уградити као угаони камен у свој морал. Јер смрт је најубедљивија опомена да треба добро живети, да треба волети; смрт најјаче истиче неопходност љубави: »Да, треба увек живети тако као да у суседној соби умире вољено дете. Оно увек умире. Увек умирем и ја!«²⁵) А на другом месту: »Кад знамо да је човек осуђен на смрт, бивамо добри према њему, волимо га. Па како можемо не волети било кога кад знамо да смо сви осуђени!«²⁶)

Ето последње тачке до које је стигао Лав Толстој. Све је то и морал, и религија — крајње рационално тако да није случајно писано о његовом »бескомпромисном рационализму«,²⁷) док је В. Соловјев иронично приметио да Толстојева вера у разум иде до сујеверја. И све би било прилично једноставно да не постоји Толстојево уметничко дело и у њему много пространија сфера — ирационално, које је овај романописац живо осећао и надмоћно сликао, особито у **Рату и миру** и **Ани Карениној**.

Извесни критичари, нпр. Плеханов, упрошћавају ствари тврдећи да је Толстој био велики уметник онда кад је у њему побеђивао паганин, а да је као уметник опадао чим би из њега проговорио хришћанин. Сигурно је да постоји знатна разлика између Лава Толстоја пре кризе и оног у кризи, после конверзије, премда је извесна криза увек присутна код тако бескомпромисног моралисте који неумољиво испитује себе и анализује свет. Али знамо о којој је кризи реч: оној око 1880, кад се одрекао ранијих схватања, па и највећих дела, у којој неки виде револуцију његова рационализма против ирационалног. Али обе етапе његова живота су значајне и плодне, само на различите начине. У првој се он потврдио као надмоћни уметник. У другој — као моралист и пророк. А у обе је био и једно и друго, само различито, мање или више, дозирано.

Сликајући, кад је био у пуној снази, тежње »природног човека«, његове унутарње и спољашње сукобе, помаму страсти и експлозије нагона, дакле сву тајанствену област ирационалног — Лав Толстој је створио велика дела названа епским, хомеровским. Али и тада је био — како пише Мирски — »рационалист до сржи, један од највећих рационалности који су икад постојали. Скалпел његове анализе није ништа поштедео. Његова уметност није спонтано откривење подсвесног, него освајање подсвести лүцидном интелигенцијом. Толстој је био претеча Фројда, али фрапантна разлика између уметника и научника је у томе што уметник има неупоредиво мање имажинације, што је он много прозаичнији и уравнотеженији него научник.«²⁸) Другим речима, више је на земљи, трезвенији је и тачнији. Јер писати је, за Толстоја значило господарити и стварношћу,²⁹) тумачити је тачним избором психолошких поједности, значајних за поимање недокучивих тајни живота и смрти.

Не смемо, међутим, потцењивати ни другу фазу његова стваралаштва — ону после кризе, или тачније: у кризи. Ако у првој подсећа на Хомера, у другој, коју је отворила књига **Исповест**, његова дела су на оној бразди која започиње **Књигом о Јову** и **Књигом проповједниковом**,³⁰) а додирују се и са записима Светог Августина. У питању су и две веома различите поетике у те две фазе, премда је писац исти: различите, упрошћено говорећи, у оном смислу у коме је стилске дистинкције извео Ерих Ајербах анализујући одломак из **Одисеје** и из **Старога Завјета**.

С Лавом Толстојем смо увек негде високо, увек у великим проблемима, и данас отвореним. Говорити о његовим искушењима и његовим делима значи, и дуго ће још значити, расправљати о судбини човека и путевима човечанства.

ПОБЕДА
ПРЕГОВА

Н А П О М Е Н Е

1) Marie Sémon: *La femme témoin des sacrements de vie et de mort dans l'oeuvre de Tolstoi*, Colloque international TOLSTOI, Paris, octobre 1978.

2) Арнолд Хаузер: **Социјална историја књижевности и уметности**, т. II, стр. 369. Београд, 1962.

3) А. П. Чехов: Писмо М. С. Меншикову од 28. јануара 1900.

4) А. Блок: **Сунце над Русијом**, у књизи **Ни снови ни јава**, изд. СКЗ, Београд 1959, стр. 128—9.

5) Michel Aucouturier: *La signification de Tolstoi*, у књизи: *Entretiens sur le grand siècle russe*, ed. Plon, Paris, 1971. стр. 199—200.

6) Cf. Vittorio Strada: *Crisi della cultura e cultura della crisi in Tolstoj*, реферат на симпозијуму *Umanesimo di Tolstoj*, Fondazione Giorgio Cini, Venezia, 28—30 settembre 1978.

7) Л. Н. Толстој: **Дневник** од 3. априла 1906. и од 2. септембра 1906.

8) Л. Н. Толстој: **Дневник** од 20. децембра 1896.

9) О томе опширно С. Аверинтсев: *Tolstoi et le monde antique*, Colloque International TOLSTOI, Paris, octobre 1978.

10) Арнолд Хаузер: оп. цит., стр. 361—362.

11) Л. Н. Толстој: **Дневник** од 14. јуна 1847.

12) Ибид., 10. августа 1909.

13) Ибид., 6. новембра 1891.

14) Ибид., 28. маја 1896.

15) Ибид., 15. септембра 1889.

16) В. Страда: оп. цит.

17) Л. Н. Толстој: **Дневник** од 31. октобра 1889.

18) Ибид., 25. јуна 1893.

19) Ибид., 31. јула 1891.

20) Ибид., 28. јуна 1898.

21) Ибид., 11. фебруара 1891, а слично и 18. јула 1852.

22) Ибид., 18. јула 1852.

23) Ибид., 5. јануара 1897.

24) Ибид., 22. марта 1895.

25) Ибид., 26. фебруара 1895.

26) Ибид., 12. јула 1895.

27) А. Хаузер: оп. цит., стр. 365.

28) D. S. Mirsky: *Histoire de la littérature russe*, éd. Fayard, Paris, 1969, стр. 300

29) Идем.

30) Cf. D. S. Mirsky: оп. cit., стр. 353—357.